

Isten nevében. (?) Az első világháború protestáns értelmezései*

Csíki Tamás

„A világtörténelmet még senki sem csapta be, legfennebb a történettudósokat, de hát ezeknek úgyszólván az a kenyerük, hogy becsapattassanak.” (Ravasz László, 1914.)

Az utóbbi években növekedett a protestáns egyházak I. világháború alatti történetével foglalkozó munkák száma, ezek az emberi és anyagi áldozatokra, a lelkigondozásra és a tábori lelkészet szervezetére vagy – talán kisebb hangsúllyal – a szellemi mozgósításra, a háborúra irányuló vallási gondolkodásra is kitértek.¹ Ebben a tanulmányban az utóbbi témához csatlakozom, és azt vizsgálom, hogy a protestáns egyházak képviselői a háborúnak milyen teológiai és ideológiai értelmezéseket adtak, és ez a világtörténelminek minősített esemény miként volt illeszthető a hazai protestantizmusnak a közbeszéd tárgyává váló kulturális és politikai hagyományaiba. A kérdés úgy is feltehető, a háború miként alakította – csupán e tradíció legfontosabb elemeire utalva – a protestantizmusnak a liberalizmushoz fűződő kapcsolatáról, civilizációs hatásairól és nem utolsósorban a nemzeti identitás erősítésében betöltött szerepéről folytatott diskurzusokat. A felekezeti sajtóban, illetve önállóan megjelent szövegek ugyanakkor, melyek között teológusok és egyházi vezetők által egyesületekben és iskolákban tartott beszédek vagy lelkészek prédikációi is voltak, lehetőséget nyújtának annak vizsgálatára, miként mozgósították híveiket a részvételre, milyen tudati és emocionális azonosulásformákat közvetítettek, és volt-e mód a háborúval és a háborús politikával szembeni állásfoglalásra. A szerzők gyakran azzal érveltek, hogy a világháború nemcsak a történelem menetében, hanem a protestáns egyházak életében is fordulópont, ami a szerepvállalásukon kívül a belmisszióra, az államhoz fűződő kapcsolatukra, a felekezeti konfliktusokra, sőt a jövőjükre, a szellemi megújulás alternatíváira irányította a figyelmet – a szövegek ennek elemzésére is módot adnak.

A háború értelmezései

A protestáns egyházak vezetőit és lelkészeit 1914 nyaratól mélyen foglalkoztatta az a „kibékíthetetlennek látszó” ellentmondás, mely Isten, a „tökéletes szellemi hatalom és a hozzá fűződő bölcsesség, igazság, jóság és szere-

* A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában, az OTKA támogatásával készült.

¹ BRANDT, JULIANE: „Jesus und der Weltkrieg. Das Schicksal nationalen Gedankenguts des ungarischen Protestantismus im Ersten Weltkrieg. In: Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa. Hrsg.: Schulze Wessel, Martin. Stuttgart, 2006. 155–180. p. (továbbiakban: BRANDT, 2006.) 155–180. p.; SZABÓ ÉVA: A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2013. 4. sz. 51–59. p.; SZABÓ DÁNIEL: Vallás és háborús lelkesedés. In: *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. Szerk.: Lukács Anikó. Bp., 2013. 338–348. p., 344–346. p.; Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Szerk.: Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014.

tet eszménye”, valamint a háború, vagyis az emberi életek, a „zavartalan családi és egyéni jólétek [...] folytonos pusztulása, gyermekek, nők, elaggott szülők rettenetes sorsa, ínség, gond, nyomor, bánat és gyász retentő tapasztalása” között fennállt.² Ennek feloldására törekedtek az Isten és a háború, Jézus és a háború vagy a háború és a vallás viszonyát taglaló beszédek és írások, melyek különböző érveket használtak. Mindenekelőtt az ószövetségi példák, a prófétizmus és az utolsó ítélet igazolta, hogy a háború a haragvó Isten akarata, az elkövetett bűnök „legborzasztóbb” büntetésének eszköze, de a kereszténység története, a korinthusi és efézusi pártharcok, a keresztényüldözések, a keresztes háborúk és a vallásháborúk is mind-mind azt bizonyítják, hogy a vallásos hit „belső érzelmi és tapasztalati világtól” nem idegen a háború. Ezért „a mai embernek sincsen joga ahhoz, hogy e borzalmas háború láttára elveszítse hitét Isten örök atyai jóságában, céljai szentségében és világhalkormányzása bölcsességében”.³

Kevésbé volt egyszerű Jézus személyiségének, cselekedeteinek és tanításainak összeegyeztetése a háborúval. Gyakori motívuma a szövegeknek, hogy Jézus „a politikával absolute nem foglalkozott”, társadalmi életszabályok alkotásától tartózkodott, és az 'Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené' paranccsal nemcsak a két hatalmat választotta el, hanem az állam „felsőségét” is elismerte, „amivel szemben teljesíteniük kell kötelességeinket”.⁴ Emellett az evangéliumi Jézus újszerű vonásai erősödtek fel a háború alatt. Kenessey Béla, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke 1914 novemberében a kolozsvári teológián tartott előadásában úgy érvelt, hogy a középkor óta hagyományozódó Krisztusképek „olyan puhák, olyan szelídek lettek, hogy szinte férfiatlanná váltak [...], ábrándozó nők imádatának tárgya, megtört szívek szelíd lelkipásztora. Ez a Jézus azonban mégsem az igazi.” Jelleméhez tartozik ugyanis a harag, az ítélet, az erő és a parancsolás, és 'nem azért jött, hogy békességet bocsásson a földre, hanem hogy fegyvert.'⁵ A Bibliából tetszőlegesen kiragadott textusokat azonban nemcsak a teológiai fakultásokon, egyházi gimnáziumokban és irodalmi körökben tartott előadásokon idézték a mentális meggyőzésre és a háború helyes teológiai értelmezésére, hanem a szözsékeken is, ahol a mozgósítás és a lelkesítés, a megtérésre és az imára buzdí-

² GEDULY HENRIK: Háború és vallás. Nyíregyháza, 1915. (továbbiakban: GEDULY, 1915.) 4–5. p. (Geduly Henrik püspök 1915. május 15-én a nyíregyházi evangélikus főgimnáziumban tartott előadást.)

³ GEDULY, 1915. 6. p.; BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE: Nemzettudat és áldozat. Nemzeti és vallásos motívumok az első világháború református értelmezéseiben. In: Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Szerk.: Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 117–134. p. (továbbiakban: BALOGH, 2014.) 124–125. p.

⁴ RÁCZ LAJOS: Jézus és a világháború. In: Háborús előadások. Sárospatak, 1916. 7–25. p. (továbbiakban: RÁCZ, 1916.) 8–10. p. (Rác Lajos református lelkész, főiskolai tanár 1916. január 23-án a Sárospataki Irodalmi Körben tartott előadást.)

⁵ KENESSEY BÉLA: A háború és a vallás. In: Háború és élet. Felolvasások. Kolozsvár, 1914. 1–20. p. (továbbiakban: KENESSEY, 1914.) 10–12. p. (Máté 10,34.)

tás, a hátország szellemi egyesítésének, vagyis a közvetlen háborús propaganda eszközeivé váltak.⁶

Fontos megemlíteni, hogy Isten és a háború kapcsolatáról az előbbiektől eltérő álláspont is nyilvánosságot kaphatott. 1915 januárjában jelent meg Nagy Lajos, gyúrói evangélikus lelkész „hitvallása”. Tudja, hogy kevesen vannak, akik úgy gondolkoznak, mint ő, mert tiltja a nemzeti érzésük, mégis kimondja, hogy ezt a kapcsolatot az ember alkotta csupán, aki „az Isten nevével szentté avatja a háborút, hogy annak leple alatt azután minden förtelmet elkövethessen, melyek az örök szégyen és örök gazság bélyegét nyomják elkövetőikre”. Aki azonban elmélyed az evangéliumban és Jézus közelségébe kerül, az a háborút szentnek nem mondhatja. A lelkész ezután a politikai „hitvallását” is megfogalmazta: a háború nem csupán szent, hanem – világi értelemben – igazságos sem lehet. „Különösen igazságtalan, mikor a háború gondolata, a vérengzési vágy nem a népmilliók lelkéből pattan ki és gyújtja föl a lelkeket, hanem az egyszerű hatalmi, terjeszkedési kérdéseknek az eszköze.”⁷ Nagy Lajos tehát egyszerre tiltakozik a háború szakralizálása és az ellen, hogy a vallást a mozgósításra, a hitet a lelkesítésre használják fel, és polemizál azzal az elsöprő többséggel, akik a részvételt az ’igazságos háború’ képzetével legitimálták.⁸

⁶ Marjay Károly mezőtúri református lelkész 1914 szeptemberi prédikációjából idézek: „Ebben a fegyverek zajától hangos világban, nemzetek, népek élet-halálharczában a bizakodó reménység nemes optimizmusára van szükségünk. Itt a próba, az utolsó nagy próba! Véték a kétségbeesés pesszimizmusával ernyeszteni a küzdők karját, bánatbarejtődöztek szívét. Pedig most hány lélek reménysége szárad el! Meginognak még az erősek is. Hamisságot beszél sokaknak szája. Rettenetes volna, ha csak a büntetéstől való félelem miatt hallgatna el a rossz híreket hordozók fekete serege [...] Temérdek bűnünk, hitvány mulasztásaink ellenére is ránk bízta az Úr e vérvízarban akaratának szólását, cselekedeteinek hirdetését. A magyar nemzet: e vadolajfa beoltatott a szent gyökérbe, hogy az igaz olajfa zsírjának részese lehessen [...] Az Isten a mi reménységünk! Így merjük ajkunkra venni a zsoltáros király bízó szavát: »Nem halok meg, hanem élek és hirdetem az Úrnak cselekedeteit.«” MARJAY KÁROLY: „Nem halok meg!” In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. szeptember 27. 561–562. p.

⁷ NAGY LAJOS: Isten és a háború. Bp., 1915. 7., 13–14. p. Vö.: BRANDT, 2006. 168–169. p.

⁸ Nagy az *Evangélikus Órálló* című lapban fejtette ki, miért írta le gondolatait, ami a háborúval, illetve a háborús lelkesedéssel és az egyházi propagandával szembeni nyílt vagy mentális ellenállás szűk lehetőségére is utal. Egyrészt protestálni kívánt azzal a többséggel, akik a háborút Isten akaratának tekintik, másrészt a kimondott szó erejében bízva bátorítani akarta azokat, akik az ezzel ellentétes véleményüket nem merik megfogalmazni. Ennek szemléltetésére az egyik lelkésztársa hozzá küldött leveléből idéz: „Azt a hangot csendítetted meg – írja, amelyen nálunk nem beszélni, de gondolkodni is kevesen mernek – most. Reád nézve az lehet a legnagyobb elismerés, ha a munkád olvasásánál mindenki azt érzi, amit én; én is azt gondoltam, csak meg nem írtam.” Hogy 1914 végén, 1915 elején nem volt gyakori ez a hang, azt jelzi, hogy Ady a *Világban* hívta fel a figyelmet a gyúrói pap munkájára, és köszönte meg hálásan a gondolatait, melyek azokat vigasztalják (őt magát is), akik „nem tudják magukat átadni a kívánatos, jó tömegszuggesztiónak.” NAGY LAJOS: Miért is írtam az Isten és a háború c. értekezést? In: *Evangélikus Órálló*, 1915. április 3. 137–138. p.; ADY ENDRE: A gyúrói pap. In: *Világ*, 1915. február 28. 6. p.

De mi teszi a háborút igazságossá, és ennek milyen történeti, teológiai és etikai érveit olvashatjuk a szövegekben? Geduly Henrik püspök szerint ez a háború a legszigorúbb valláserkölcsei elvek alapján „önvédelmi harc”, és a mérhetetlen áldozatot egyetlen „oltár épségéért és dicsőségéért” kell vállalnunk, melynek neve az „ezeréves magyar haza békéje, biztonsága és boldog jövődjé”.⁹ Rácz Lajos hasonló gondolatokat fogalmazott meg: a háborúban való részvételt a haza, a nemzet és az állam szentségének és erkölcsi nagyságának megőrzése, továbbá őseink emlékének és családunk életének megvédelmezése teszi szükségessé.¹⁰

Ebben az érvelésben Jézus, a 16. századi nagy reformátorok, valamint az újjáéledő biblikus történetiszemlélet is helyet kapott. „Jézus elsősorban a hazájáért élt és munkált [...], s vajon nyugodt lélekkel tűrte volna, ha egy barbár ellenség feldúlja, végigpusztítja hazáját, felkoncolja annak lakosait” – teszi fel a retorikai kérdést Rácz Lajos sárospataki hallgatóinak.¹¹ Nagy Béla református lelkész a szószeren arról prédikált, hogy Zwingli a harcmezőn halálával „pecsételte meg hite és hazája iránti szerelmét”, Luther azzal buzdította a hadba vonuló vitézt, hogy „Imádkozzál, ajánld tested Isten kezébe, aztán húzd ki szablyádat és vágj Isten nevében”, és a protestáns egyházak hívei a hitnek és a hazának szabadságáért „mindig készséggel ontották vérüket, úgy a mi protestáns őseink, mint más nembeli hittestvéreink”.¹² A magyarság történelmi hivatásáról szolt Kovács Sándor, a pozsonyi evangélikus teológia tanára 1915. márciusi, az Eötvös József-körben tartott előadásán. Választott nép vagyunk, ez a hit a „nemzet lelkében” a 16. században, a reformáció korában erősödött meg. A magyar nép az ótestamentumi történetekben saját sorsát, Isten büntetésében „történelmi küldetését” ismerte fel: a nemzet a kereszténységért szenvedett „vértanúságot”, és ma is a keresztény műveltséget védelmezi. Ez a folytonosság igazolja a magyarok háborús részvételét, és jelöli ki helyét a németekkel alkotott „középeurópai” szövetségben.¹³

Nem a pozsonyi hittudós-történetíró volt az egyedüli, aki a reformáció prédikátoríróinak történetiszemléletét vulgarizálta és használta fel a szellemi mozgósításra és lelkesítésre. Kenessey Béla református püspök előadásában arról beszélt, ha Isten ezer esztendőn keresztül megtartott bennünket, akkor „feltétlen célja van velünk a világhistóriában.” A nemzeti öntudat ebből a vallásos hitből táplálkozik, amit a könyörgés, az ima erősít: „Seregek Istene, állj mellettünk! [...] Mindenkit meg kell győznünk, hogy Istennek joga van az ő népéhez és ennek a népnek az Ő népévé kell lennie.”¹⁴ Marjay Károly, a tábori szolgálatot is teljesítő mezőtúri református lelkész pedig a magyarságot egyesén Isten ostorává avatja: „Az a tudat, hogy az élő Isten büntető, fenyítő eszközü a mi nemzetünket választotta, felemelt bennünket az ismeretlenség homályából. Idegen nemzetek, koronás királyok felmagasztalják, a tisztelet és a becsület polczára helyezik az

⁹ GEDULY, 1915. 12. p.

¹⁰ RÁ CZ, 1916. 15. p.

¹¹ RÁ CZ, 1916. 12. p.

¹² NAGY BÉ LA: A kereszténység és a háború. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1914. október 8. 352–354. p.

¹³ KOVÁ CS SÁ NDOR: A magyarság történelmi helye a világháborúban. Bp., 1915. 3–18. p.

¹⁴ KENESSEY, 1914. 18. p.

igazságot birtokló nemzetet. Magyar nemzet, mindig igazság találtassék szádban, vitéz karjaid cselekedetében, egész életedben. Ez lesz a te soha nem látott nagyságodnak záloga.”¹⁵

Ezekben a szövegekben a világháború a protestáns vallási-teológiai történelemértelmezésekbe illeszkedik. Isten akarata szerint zajlik és a török elleni küzdelmek folytatása, melyben a magyarság rendeltetése a keresztény Európa és saját keresztény hagyományainak védelme. Ez, illetve az „örök isteni igazság” helyreállítása adja harcunk jogosságát, ami a nemzet „felmagasztosulásához” vezet. Ebben a gondolati és retorikai rendszerben a nemzet szakralizálódik (a haza mint oltár jelenik meg), és az isteni akaratot megtestesítő szellemi és erkölcsi kultúrközösséggel azonos.¹⁶

A protestáns teológusok a háborúnak nem csupán vallási, hanem filozófiai és etikai argumentumait is megalkották. 1914 végén a kolozsvári református teológiai akadémián előadássorozatot szerveztek, ahol a fiatal professzorok, Ravasz László és Révész Imre, valamint Nagy Károly, az erdélyi egyházkerület főjegyzője (1918-tól püspöke) is kifejtette álláspontját. Ravasz szerint a háború az értékek harca, ezért évezredek óta természetes létállapot, az élet szerves és nélkülözhetetlen része. „Az élet nem egyéb, mint borzalmakkal és szenvedésekkel teli halálos, örök harc, mert értékek mérkőznek benne, értékek, melyek az emberi életnek minden erejét lekötik és csatába viszik.” Ravasz ezeket az értékeket evolúciós láncba rendezi. A vad törzsek élethalál küzdelmében a szenvedélyek és az ösztönök csaptak össze, a földért, vagyonért és hatalomért folytatott hódító hadjáratokban a haszonelvűség érvényesült, utóbb azonban a szabadságharcokat, valamint a lelkiismereti szabadságért és az emberi méltóságért vívott küzdelmeket már magasabb eszmei és morális értékek vezették. Ez teljesedik ki a világháborúban, amelyben a becsület, az igazság és a jóakarát, vagyis a „szellem örökbecsű javai”, továbbá a nemzet léte forog kockán.¹⁷

Révész Imre hasonló gondolatokat fogalmazott meg. A háború a világtörténelmi fejlődést vezérlő „egyetemes törvényszerűség”, illetve a „létért való küzdelem” és a „kiválasztás” sajátos esete, ahol nem az erősebb, miként a természetben, hanem az értékesebb győz.¹⁸ A szüntelen hadakozásnak értékgyarapító hivatása van: a népek szellemi életét és kultúráját gazdagítja, valamint a közösségeket egységes nemzetté forrasztja össze. A világháború azonban ítélet is, amit a magyarságnak el kell viselnie. A teológus-történész szerint mi nem azonosulunk nemzeti feladatainkkal, vagyis „szellemi javaink megbecsülésével”, ezért „meg fogjuk kapni a megérde-

¹⁵ MARJAY KÁROLY: Felmagasztalás–gyalázat. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. augusztus 16. 489. p.; BALOGH, 2014. 126. p.

¹⁶ VÖ.: BRANDT, JULIANE: A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Szerk.: Ablonczy Balázs et al. Bp., 2002. 150–159. p. (továbbiakban: BRANDT, 2002.)

¹⁷ RAVASZ LÁSZLÓ: A háború és az értékek harca. In: *Háború és élet. Felolvasások. Kolozsvár, 1914.* 21–40. p. (továbbiakban: RAVASZ, 1914.) 23., 30–33. p.; BALOGH, 2014. 133. p.

¹⁸ Révész Imre kiemelése.

melt irtózatossá szentvedést, de ha hívő lélekkel viseljük el, hiszem, megérjük a szenvedésből származó új erők eláradását a nemzet testén-lelkén”.¹⁹

Ezt a gondolatsort egészítette ki Nagy Károly. Ő úgy érvelt, hogy a háborúk az emberiség haladásának és Isten országa felé törekvésének fordulópontjai, ezért morálisan nemcsak igazoltak, hanem szükségszerűek is. S miben áll az erkölcsi tökéletesedés, amit az Isten akaratából zajló világháború mozdít elő?

„Egy pusztán anyagi javakért élő, Mammon-imádó, materializmusba süllyedt világnak, hol azt gondolták immár, hogy pénzzel mindent megvehetnek [...], egy élvezetekbe merült, petyhüdt idegeit raffinált módon izgató, munkától és küzdelmektől irtózó nemzedéknek milyen mementó és milyen drasztikus kúra a háború, mely könyörtelenül seprí el az életre érdemtelent.”²⁰

A kolozsvári teológia tanárai, akik bölcsészeti stúdiumokat is hallgattak, a háború vallási értelmezését filozófiai tartalommal egészítették ki. Ravasz László Berlinben, Révész Imre a montauban-i hugenotta főiskolán tanult, és mindketten jól ismerték a kolozsvári filozófus, Böhm Károly neokantianus értékelméletét, valamint a korszak tudományos gondolkodását uraló pozitivizmust, és a fegyveres küzdelemre könnyen alkalmazható „létharc” teóriáját.²¹ S ebből a világháború teleologikus szemlélete született meg: az egyetemes nagy célok megvalósulásának, a lelki-erkölcsi megújulás eszköze és az értékek új hierarchiájának megteremtője, melynek élén a nemzet mint szellemi közösség állt. A protestantizmus liberális értékei, az individuum fontossága és az egyén szabadsága ennek rendelődik alá – ahogy azt Ravasz László fogalmazta meg: „Az egyének, családok, osztályok, pártok, nemzetiségek elveszítik jogaikat a maguk érdekeinek védelmére, mert a létében megtámadott nemzet érdeke mindezeknél nagyobb [...] A béke, a biztonság, a jogrend, a szabadság, a kultúra áldásai mind-mind a köznek számunkra gyümölcsöző ajándéka volt, és most ezt nekünk vissza kell fizetnünk, különben nyomorultul elveszünk.”²²

A háborúnak a vallási-teológiai értelmezésektől elszakadó és a harcos apológiával szembehelyezkedő, a kultúrprotestantizmussal összefonódó

¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: A háború a világtörténelem tükörében. In: Háború és élet. Felolvasások. Kolozsvár, 1914. 67–87. p. Ugyanezt fogalmazta meg Révész egy másik írásában, melyben a kultúra egyetemes fejlődésének liberális eszménye a nemzeti kultúrák létharcává alakult át. „Ez a mai háború [...] a kultúra fejlődésével elkerülhetetlenül együtt járó lázbetegség, szükséges rossz. A kultúra eredménye a népek, nemzetek különvált fejlődése, önálló egyénisége; a kultúra kiválasztó ereje viszi előbbre a népek világversenyében az egyiket és szorítja le a másikat; és a kultúra törvénye, hogy a leszorult nép ereje minden megfeszítésével igyekezzék előbbre jutni.” RÉVÉSZ IMRE: A reformátorok üzenete a háborús világhoz. In: *Protestáns Szemle*, 1914. 9–10. sz. 507–520. p.; HATOS PÁL: A magyar protestantizmus eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. In: *Múltunk*, 2005. 1. sz. 89–117. p., 106. p.

²⁰ NAGY KÁROLY: A háború erkölcsi jelentősége. In: Háború és élet. Felolvasások. Kolozsvár, 1914. 88–106. p., 96–100. p.

²¹ HATOS PÁL: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., 2016. (továbbiakban: HATOS, 2016.39–49. p.)

²² RAVASZ, 1914. 35–36. p.; BRANDT, 2006. 172–174. p.

liberális, valamint konzervatív (konzervatív liberális) jelentései is megszülettek. Talán az előbbi, a liberális interpretáció kapott kisebb nyilvánosságot, amit Patay Károly, barsi esperesnek a *Dunántúli Protestáns Lap*ban közvetlenül a háború kitörése után megjelent írásával illusztrálók. Ő nem válaszolja meg azt a kérdést, hogy a háború vajon Isten büntetése vagy történelmi szükségszerűség a társadalmi konfliktusok megoldására, netán a hazaszeretet megjelenítője, ellenben komor színekkel ábrázolja: „Hol van a sok elenyészett élet, megszaggatott boldogság, csalódott álmok ezernyi világa, özvegyen maradt hitves, apátlan árvák, kereső nélkül maradt gyámolatlan család, félbemaradt alkotások, vállalkozások egész serege [...], rabszolgává tett népek és nemzetek minden keserősége, siralmas pusztulása?” A háború a haladásba, a 19. századi fejlődésbe, az egyetemes humánumba és műveltségbe vetett optimista hitet semmisítette meg, és ennek gondolati-retorikai következménye, hogy a magyarság, mely ezer év után végre a „béke áldásait” és a civilizáció „jótékony hatását” élvezte, a véres küzdelembe akaratlanul és a végsőkig ellenállva került bele. Éppen ezért „harcunkat az igazság, a jog, az önzetlenség zászlaja alatt vívjuk, de ez egyszersmind az általános emberi jog és szabadság, a testvériség harca az elnyomatás és a szolgaság ellen”. Ebben a pátoszban is helyet kap a védbástya-toposz (évszázadokon keresztül a nyugati civilizációt védelmeztük a keleti „barbársággal” szemben), vallási tartalmi azonban hiányoznak, ahogyan a nemzeti motívumok is, a hit mozgósító erejének helyébe pedig az „emberiség jövőjét bölcsen intéző Gondviselés” lép. A magyarság a jó és a rossz küzdelemében az előbbi oldalán áll, ez adja harcának jogosságát, és a felvilágosodás, a racionalizmus, a liberalizmus eszméit védelmezi.

Patay Károly tanácsokat is adott lelkesztársainak, akik a háborúban lesznek igazán jó pásztorai, „gondozói” gyülekezetüknek. „Biztassuk a templomban és a templomon kívül a csüggedőket. Buzdítsuk kötelességük teljesítésére, barázdáik megszántására, kertjeik megművelésére. Serkentjük a sebesültjeikről, a magára hagyott családjaikról való gondoskodást. Egymás iránt is segítséggel és támogatással legyenek! Hirdessük, hogy a jognak, az igazságnak, a szeretetnek előbb-utóbb győznie kell!” A barsi lelkész tehát a hátszói tennivalókra, a könyörületességre és az altruizmusra szólított fel, és nem veszti el utópikus reményét, hogy a háború (az említett kolozsvári teológusok álláspontjától eltérően) végleg kiiktatható az emberi történelemből.²³

Bernát István, az agrárius, illetve a szövetkezeti mozgalom egyik vezetője és az 1908-ban megalakult Magyar Kálvin Szövetség elnöke ugyancsak a „felvilágosultság” századának páratlan fejlődéséből indult ki. Terjedt a műveltség, a természettudományok találmányokkal segítették a vállalkozásokat, a közlekedés „tökéletesülése” növelte a forgalmat, az ipar és általában a termelés emelkedésének köszönhetően mind többen részesültek a „fokozódó vagyonosság” áldásaiban. Ám a technikai újítások modern fegyverekhez,²⁴ a nemzetek gazdagsága tömeghadseregekhez vezetett, és a háború alig egy éve alatt 4-5 millió ember pusztult el. Ezért Bernát felteszi a kérdést: „a mi haladásunk és civilizációnk nem szolgálhatna-e egyébre, mint hogy növelje a pusztulás arányait, és az állam napról-napra terjedő

²³ PATAY KÁROLY: A háború. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. augusztus 30. 287–290. p.

²⁴ Bernát a Shrapnel által feltalált lövedéket említette példaként.

hatalma csak arra volna-e jó, hogy minden kunyhóból kiszedje a harcra képes fiakat? [...] A sokat dicsért haladásban valami hibának kell lennie.” A jól ismert konzervatív kultúrkritika szólal meg, aminek további összetevői vannak. A háborúért a szekularizáció, a Krisztustól elpártolás is felelős („ha igazán keresztyének lennénk, nem folynék előttünk ez a véres színjáték”), de a Kálvin Szövetség elnöke az egyetemes protestantizmussal szemben sem kíméletes. A küzdelmet, mely a külföldi piacokért, vagyis a „gazdagulásért” zajlik, a protestáns nemzetek, Németország és Anglia vezetik, az említett pusztító találmányok és az anyagi, pénzügyi források hozzájuk köthetők, ezért „ennek a háborúnak a nagyságáért és szívósságáért, amit a népek úgy a védelemben, mint a rombolásban tanúsítanak, jórészt a protestantizmus kell hogy feleljen”.²⁵

Bernát a szellemi válságból kivezető utat is megjelölte. Új reformációra, a kálvinizmus elfeledett alapértékeihez való visszatérésre van szükség, ami a hit újraerősítését, valamint erkölcsi megújulást: az anyagiassággal és a fényűzéssel szemben a takarékoság visszaállítását és a kötelességek hivatkozását jelenti. A szerző emellett a szabadelvűséget nem a felvilágosodás, hanem a protestantizmus történeti és spirituális hagyományából eredezteti. „A feketébe öltözött hugenották, a pilgrim fatherek utódai, a Cromwellek, Ruyterek, Bethlenek és Bocskayak leszármazói megtöltik a világot új eredményekkel. Ezek a gondolat szabadságáról, demokráciáról, parlamenti kormányzatról, általános népnevelésről beszélnek.”²⁶ A háború szekuláris jelentéséből sem hiányzik tehát a protestantizmus mint kulturális és politikai értékrendszer, és abban az értelemben tekinthetjük ezt a gondolatmenetet konzervatív liberálisnak, hogy miközben a háború analizálására vállalkozik, a könnyen a „bűnök szolgálatába” álló és az egyén „önállását” megsemmisítő állami hatalom elutasítását, a szabadságeszményt, az alkotmányos-képviselési kormányzást, illetve a vallásosság elmélyítését, a keresztyén erkölcsrend megerősítését, a hitvalló elődök tiszteletét és a progresszió-kritikát igyekszik összehangolni.

Protestáns jövőképek

A háború a protestáns egyházak képviselőit önreflexióra, hivatásuk és jövőképük, valamint az ehhez kapcsolódó cselekvésmódok újrafogalmazására ösztönözte. Nincs módom ezek sokféleségét bemutatni, csupán néhány, a diskurzusokat uraló (sokszor ismétlődő) gondolati motívumra utalok.

Az ortodoxia és a történelmi kálvinizmus legagilisabb képviselője Sebestyén Jenő, a budapesti református teológia tanára volt, aki a Kálvin Szövetség által kiadott *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* tette közzé nézeteit. Szerinte a kálvinizmus világszerte nemzeti jellegű, amerre csak elterjedt a „legnagyszerűbb anyagi és szellemi felvirágzást eredményezte”, minden nép „legértékesebb elemét” nevelte fel, és a reformáció óta a magyar kultúrát is meghatározta. A háború után, bárhogy is végződik, új

²⁵ BERNÁT ISTVÁN: A jövő képe. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 17. 26–27. p.; Uő: A háború után. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 31. 50–51. p.; Uő: A háború után. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. március 7. 110–112. p.

²⁶ BERNÁT ISTVÁN: A jövő feladatai. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1916. január 23. 38–39. p.

élet kezdődik Magyarországon, ezért az egyház legfontosabb hivatása a „református fajmagyarság” lelki életének hatékonyabb gondozása, „református magyar nemzeti szellemünk” helyreállítása, valamint a kálvinizmus a maga theisztikus idealizmusával, mint *világnézet* érvényesítése a társadalmi és politikai életben.²⁷ Nem csupán a kálvinizmus nemzeti missziójáról, a nemzeti és felekezeti újjászületés egységéről van ebben az esetben szó, hanem arról, hogy az alrendszer helyett univerzálisnak tételezett, vagyis az élet minden területére kiterjeszkedő kálvinizmus a korábbinál fontosabb szerepet kap a nemzet megalkotásában, és a „református fajmagyarság” társadalmi és politikai képviseletében.

Az így értelmezett „igazi kálvinizmus” elutasította a progresszióval és ateizmussal azonosított, a *Világ* folyóirat képviselte „szélsőséges” liberalizmust (amivel a saját régi, „vallási fundamentumon” nyugvó liberalizmusát állította szembe), ellenezte az iskoláik államosítását és a debreceni állami egyetem megalapítását, továbbá az uniót az evangélikusokkal,²⁸ szorgalmazta viszont egy kálvinista párt megszervezését, és hitet tett az államtól való függetlenség mellett.²⁹

A teológus és miniszterelnök holland Abraham Kuyper újkálvinizmusát követő Sebestyénhez hasonlóan, Ravasz László is a világháború alatt vált a *Protestáns Szemle* szerkesztőjeként a hazai református közélet jól ismert alakjává. Ő 1915-ben vállalkozott számadásra, a „jövendő életlehetőségeinkkel” történő szembenézésre, ami nem nélkülözte a múlt értékelését sem. Szerinte a magyarországi protestantizmus szellemisége kettős arculatú, egyrészt a „népies” vagy „alsóbb”, másrészt a „mívelt” („előkelő”) protestantizmusból áll. Előbbi „bizonyos ősi tanokat és bibliai dogmákat” igaznak tart, ezeket a reformáció időszaka rögzítette „népünk lelkében”, és mint szokások, némi „pietással” ötvözve, öröklődtek generációról generációra. Esztétikai komponensét pedig a közös éneklés, valamint az igehirdető hangjában, „cifra és bonyolult szóvirágaiban” való gyönyörködés adja. Ezzel szemben a művelt emberek protestantizmusát a szabadság (szabadelvétség) és a nemzeti érzés alkotja.

Ezek a tartópillérek azonban a 19. század végére veszítettek teherbíró erejükből. A szabadelvétség átváltott szabadgondolkodásba és materializmusba (és immár a zsidók sajátították ki), a nemzeti misszióban a protestánsoknak a „kuruc katholicizmussal” kell vetélkedniük, és az évszázados

²⁷ SEBESTYÉN JENŐ: A magyar kálvinizmus elhelyezkedése. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. június 14. 370–371. p.; Uő: Derengés? In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. június 28. 402–403. p.; Uő: Elvi megjegyzések. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. július 2. 431–432. p.; Uő: Teljes reformáció. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. november 1.; Uő: Sorsdöntő órák. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. augusztus 22. 398. p. (Kiemelések az eredetiben.) Sebestyénről bővebben: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1986.; HANEBRINK, PAUL: In defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944. Ithaca and London, 2006. 40–42. p.; BRANDT, 2006. 177–178. p.

²⁸ Sebestyén a „protestáns” kifejezést negatív tartalmú „kocsonyafogalomnak” nevezte, ld. *Derengés?* c. cikkét az előző jegyzetben.

²⁹ Szerk.: Az igazi kálvinizmus. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. október 17. 493–502. p.; BRANDT, 2002. 157–158. p.

szokások és tradíciók, melyek népünk életét a „maguk hatalmas erejével” meghatározták, ugyancsak meggyengültek.

„Kivándorlás, városokba költözés mind erről tesz tanúságot. Különösen a szociális demokrácia az, ami a régi kereteket egyszerre összetöri és az ekeszarva mellől a magyar parasztot a gyárak forró levegőjébe helyezi át, és proletárrá teszi. Ez a mostani nagy világkatasztrófa, éppen azért, mert egészen új életkörülményeket teremthet, ezt a két lehetőséget hordozza: vagy elsöpri a szokásból élő vallásosságot, vagy mélyen személyivé téve azt új és magasabb létre szólítja.”³⁰

Ravasz tehát a műveltség nem egyenrangú rétegei szerint egy protestáns „nagy- és kishagyományt” konstruált, és úgy vélte, hogy a háború az évszázados életformák megváltoztatásával a szokásszerű (felvilágosulatlan, népi) vallásosságot is háttérbe szorítja.³¹ Ez a középosztályi attitűd azonban, mely a kálvinizmus tradíciójából a népegyházi jelleget és a szociális érzékenységet kizárta, és a hit különböző formáit értékhierarchiába rendezte, a parasztság társadalmi helyzetének számbavételét és az egyház szociális tennivalóinak meghatározását akadályozta.³²

A magyar protestantizmus „problémájához” szólt hozzá Vass Vince református lelkész, 1916-tól a pápai teológia tanára, aki az ortodox és a liberális teológiát, illetve a kereszténységet a hitelvekkel (dogmákkal) azonosító filozófiai „okoskodást” is élesen bírálta. Ezzel szemben a személyes meggyőződésen alapuló öntudatos hitre, a vallási élet megtapasztalására van szükség. „Hiába tanulmányozzuk és támadjuk a vallást, foglalkozni kell a személlyel, Jézus Krisztus személyével és azokkal az érzelmekkel, azzal a belső élettel, melyet a vallásos élet teremt. Meg kell tapasztalni, át kell élni azokat.” A szerző Henri Bergson filozófiájának ismeretében jut el a pietizmushoz, és szerinte az evangelizációnak nem a közösségre, hanem az individuumba kell irányulnia. („A tömegeket alkotó egyéneket kell keresztyénekké tenni [...] Az igazi keresztyén istentisztelet helye nem a templom egyedül, hanem inkább a belső élet.”)³³

A személyes lelkigondozásra koncentráló belmisszióknak társadalmi és ideológiai tartalma van, ezt ezúttal is a nemzetre hivatkozás szemlélteti. Vass hevesen bírálta az értelmiséget (a magyar protestantizmust „az intelligencia közönyössége igyekszik megfojtani”), és a nép hitéletében bízott.

³⁰ RAVASZ LÁSZLÓ: Számadás. In: *Protestáns Szemle*, 1915. 1. sz. 41–51. p.

³¹ HATOS, 2016, 118–119. p.

³² Ravasz cikke folytatásában, melyben a megújulás útjait kereste, a lelkészek professzionalizálódásával, az igehirdetés reformjával, az egyházkormányzattal és mint legelső feladattal, a „magyar protestáns intelligencia meghódításával” foglalkozott. RAVASZ LÁSZLÓ: Számadás II. In: *Protestáns Szemle*, 1915. 2. sz. 141–146. p.

³³ VASS VINCE: A magyar protestantizmus problémájához. IV. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. március 29. 102–104. p.; Uő: A magyar protestantizmus problémájához. V. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. április 12. 121–122. p.; Uő: A magyar protestantizmus problémájához. VIII. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 3. 145–146. p.; Uő: A magyar protestantizmus problémájához. XIV. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. június 14. 194–195. p.

„Szálljunk le a magyar néphez, a legelső néposztályhoz, férközzünk oda hamisítatlan, eredeti, páratlan erővel megtöltött, de elfásult, durvává vált lelkéhez [...] A magyar protestántizmusnak ki kell terjesztenie látókörét nagy kérdésének szívébe, a falu problémájának megoldásáig. Addig él a magyar nemzet, míg a falu igazi, becsületes magyar marad. Akkor lesz igazán életre való magyar népünk, ha keresztyénné tesszük. Innét árad vissza, felfelé a magyar protestáns keresztyénség.”³⁴

Ravasz László a nemzeti érzést a művelt kevesek hagyományára szűkítette, Vass Vince viszont a nemzeti megújulást, a magyar és keresztyén karakter megerősítését a nép szellemi-kulturális emancipációjához kötötte. Ez a személyiség felfedezésével fűződik össze, a falu szociális problémáit sem hagyja figyelmen kívül („a hagyományok megtagadása volna, ha azt állítanók, hogy az egyháznak csak a lelkiekkel kell foglalkoznia, hiszen ma is van nyomorúság”), és konkrét, bár nem előzmények nélküli cselekvési programmal rendelkezik.³⁵

A protestántizmus nem csupán lelki, hanem intézményi megújításának szószólói is gyakran hivatkoztak a népre. Bernát István a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban úgy érvelt, hogy a református hívek „túlnyomó része” (80-90%-a) földművelő, akik a harctereken a leghősiesebb magatartást és áldozatkészséget tanúsítják. Ezért a világháború egyik nagy tanulsága, hogy a református egyháznak „nép egyháznak” kell lennie, és a szociális bajok megszüntetésére, valamint a „puritán egyszerűség” felélesztésére kell törekednie.

„Eldobni magunktól azokat a csillogó semmiségeket, melyek a nagyváros léhaságait tukmálták reánk, kiterjeszteni figyelmünket a falura és annak népére, behatolni lakóinak szívébe, lelkébe, megtisztítani ezeket a salaktól, szervezni a jó és értékes tulajdonságokat, ez lesz kötelességünk [...] Ne feledjük, az erkölcsi megújulás csírái alulról törnek felfelé.”³⁶

A nemzeti és vallási megújulás, a falusi társadalom erkölcsi és szociális megerősítése egymást feltételezi, és a parasztság egyházi integrációja vezet nemzeti integrációjához.³⁷ Bernát ehhez a már kipróbált intézmények: a

³⁴ VASS VINCE: A magyar protestántizmus problémájához. III. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. március 22. 94–95. p.; Uő: A magyar protestántizmus problémájához. VIII. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 3. 145–146. p.; Uő: A magyar protestántizmus problémájához. XI. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 24. 168–169. p.

³⁵ A szerző népies olcsó füzetek és heti néplapok kiadását, az élő hitre nevelés érdekében vasárnapi iskolák alapítását, valamint a lelkészek számára gyermekpszichológiai tanulmányokat sürgetett. VASS VINCE: A magyar protestántizmus problémájához. VIII. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 3.; Uő: A magyar protestántizmus problémájához. IX. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. május 10. 152–153. p.

³⁶ Idézi: SZÁSZ LAJOS: „A háború után...” A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók. In: *Az I. világháború református tábortéri lelkészeire, tanáraitra, diákjaira emlékezve*. Szerk.: Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 135–152. p. (továbbiakban: SZÁSZ, 2014.) 141. p.

³⁷ BERNÁT ISTVÁN: A jövő képe. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 17. 26–27. p.; Uő: A háború után. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 31.

lelkészek és a tanítók által irányított református szövetkezetek, valamint gazdakörök alapítását szorgalmazta, a földosztást, a kötött birtokrendszer megszüntetését, a „föld azé legyen, aki megmunkálja” elv megvalósítását viszont, amit a „kálvinista Róma” és személyesen Baltazár Dezső püspök, illetve a *Lelkészegyesület* című folyóirat támogatót, egyenesen barbarizmusnak nevezte, és mereven elutasította.³⁸

Összegzés

Csak néhány szöveget idéztem ezúttal, melyek szerzői reformátusok és evangélikusok, püspökök és segédlelkészek, teológiai tanárok és az egyházak világi vezetői voltak, összegzésünk ezért hipotézisszerű, a téma további kutatást igényel. A háború jelentéseit a kultúrprotestantizmus és a neokálvinizmus, illetve az eltérő történelemszemléletük alakította. Az utóbbi megerősödése a vallásos-bibliai értelmezéseket élesztette újjá, és az ószövegségi történetek parafrázisai, amit a szószekeken a 20. századi „reformátorok” „cifra és bonyolult szóvirágokban” adtak elő,³⁹ alkalmas volt (vagy úgy gondolták, hogy alkalmas) a nép lelkesítésére, az emocionális azonosulás megeremtésére és végső soron az állami propagandától függetlenedő mozgósításra. A teológusok művelt hallgatóiknak viszont Fichtét, Harnackot, Schleiermachert idézték, és a háború filozófiai és etikai argumentumait és intellektuális apológiáját alkották meg. Az első hónapokban ezek az értelmezések uralták a protestáns egyházakat, mégis mód nyílt a háborúval és a háborús közhangulattal szembeni nyílt vagy a Leo Strauss-i „sorok között írás” technikájával történő burkolt szellemi és egyúttal politikai állásfoglalásra is. Nagy Lajos ehhez a vallást, illetve az evangéliumot hívta segítségül, megerősítve, hogy a hit nem támogathatja a háborút, míg Patay Károly inkább a liberalizmus szekuláris tradíciójára támaszkodott.

A világháború a protestantizmus nemzeti misszióját is felerősítette, a szerzők ugyanakkor változatos nemzetkaraktereket alkottak. A történelemszociológus Kovács Sándor a historizáló és romantikus nemzetkép motívumait használta (ami a szószekeken prédikáló lelkészek körében is népszerű volt), Ravasz László vagy Révész Imre számára a nemzet kulturális-szellemi értékközösség, ami Sebestyén Jenő publicisztikájában, aki „református fajmagyarságról” és a kálvinizmus „legnagyoszerűbb nemzeti kultúrát teremtő” erejéről írt, etnikai tartalmakkal telítődött, és a kultúrfölény adaptációjával egészült ki.

A világháború értelmezései gyakran nem választhatóak el az elmélyülő válságérzettől és kultúrpeszimizista hangulattól, ami a haladáskritika tartalmilag egyhangú (és nem is túl innovatív), retorikailag viszont annál színesebb megjelenítéséhez vezetett.⁴⁰ Az ortodoxia a szekularizációt és a

50–51. p.; továbbá: Krónika. Elismerés – intés. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915. január 3. 3. p.

³⁸ BERNÁT ISTVÁN: Vissza a barbárizmusba! In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1916. május 28. 254–255. p.; SZÁSZ, 2014. 141. p.

³⁹ Erre Marjay Károly idézett prédikációja lehet példa.

⁴⁰ Némi újítás, hogy Sebestyén Jenő az erkölcsi züllést a „suffragettek” tüntetéseivel illusztrálta, melyekhez „méltóan sorakoznak” a franciák és belgák „barbár kegyetlenkedései”. SEBESTYÉN JENŐ: A háború erkölcsi mérlege. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914. szeptember 6. 526. p. (továbbiakban: SEBESTYÉN, 1914.)

„korcs vagy névleges” keresztyénséget bírálta,⁴¹ az egyházak vezetői és a lelkesek Jézus nyomán a „Mammon imádatról”, valamint a „felvilágosult önzésről” vagy a felszínes és dekadens városi kultúráról szónokoltak, a *Sárospataki Református Lapok* névtelen vezércikkírója az ellenséget is megjelölte.⁴² A válságérzet az egyházakra és a társadalmi csoportokra is kiterjedt, sokak szerint az „intelligenzia”, illetve a középosztály jutott mély krízisbe, amelynek a megújítása a parasztság lelki és erkölcsi megerősítésével valósulhat meg.

⁴¹ Sebestyén ezért a missziót sürgette: „Vajjon törődött-e az európai keresztyénség és a nagy protestáns nemzetek missziója is a Balkánnal s általában a kelettel eddig? Törődött-e azzal, hogy az akármilyen formában Európában és főleg keleten és délen élő névleges keresztyénséget valóságossá, öntudatosá és evangéliumivá tegye? [...] Még az oláhok, szerbek, horvátok 1848-iki és a cigányok állandó barbárságai sem voltak képesek bennünket annyira vinni, hogy komoly missziói munkát kezdjünk közöttük: vajjon micsoda etikai elveket várhatunk tőlük egy háborúban?” SEBESTYÉN, 1914.

⁴² „Hol az Úttörő, a Nyugat, a Világ, a Huszadik Század vallásos és nemzeti eszményeket leromboló, sárbatipró elveivel? Próbálják csak meg és hívják fel elvtársaikat: a lipótvárosi intellektuelleket és a socialistákat, hogy eme progresszista elvek alapján és érdekében szálljanak most szembe a muszkával, ontsák véröket és áldozzák fel életöket a harcmezőn. Vajjon fognak-e reá vállalkozni, és sikert fognak-e aratni? Mindkettőben jogosan lehet kételkednünk.” A szerző már a háború utánra is gondol, és a *militarizmussal* való megbarátkozást, az ifjúság katonai rendre és fegyelemre, engedelmességre és kötelességre nevelését, s ennek eszközeként a tornatanítást és a céllövést szorgalmazza. Ld.: A háború némely tanulságai. I. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1914. november 29. 393–394. p.; A háború némely tanulságai. III. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1914. december 13. 409–410. p. (Kiemelés az eredetiben.)